

на початку ХХ ст. турботу про храм, школу, православний клір та духовне життя громади.

1. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. / Я.Грицак. – Київ: Генеза, 2000.
2. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку України кін. ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст. / О.Крижанівський. – К., 1991.
3. Легітимована правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.). / Уклад.: С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О.Пионківський, 2006. – Т. 2.
4. Перерва В. Православне Наддніпряння у ХІХ столітті. / В.Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пионківський, 2004.
5. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – / В.Ульяновський, О.Крижанівський, С.Плохій. – К., 1994. – Т. 2.
6. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – ХХ століття. / В. Шандра. – К.: НАН України. І-т історії України, 2005.
7. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф.601. – Оп.1. – Спр. 964.
8. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф.127. – Оп.1012. – Спр. 219.
9. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 725.
10. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 21.
11. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 72.
12. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 38.
13. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 124.
14. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1012. – Спр. 1663.
15. ДАЖО. – Ф.601. – Оп.1. – Спр. 845.
16. ЦДІАК. – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 31.
17. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 731. – Спр. 52.
18. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 1208.
19. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 1122.
20. ЦДІАК. – Ф.127. – Оп.867. – Спр. 721.

О.О. Драч

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД КУРСИСТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПЕРМАНЕНТНА (Р)ЕВОЛЮЦІЯ ПОЧ. ХХ СТ.

Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення

розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками в основному відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною в європейському освітянському просторі. З огляду на це актуальності набуває висвітлення всіх аспектів функціонування вищої школи, зокрема й жіночої, що відбувалися на теренах України в минулому.

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці значно активізувалося дослідження порушеної тематики. З'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва, які висвітлюють питання вищої жіночої освіти [1-3]. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади [4-8]. Проте загалом для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення.

Автор статті ставить за мету з'ясувати соціальний склад слухачок вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) у Російській імперії, включаючи Наддніпрянщину, на початку ХХ ст.

У 1889-90 н. р. у Російській імперії відновили роботу Санкт-Петербурзькі ВЖК. Розглянемо, які зміни контингенту відбулися після та впровадження нових правил (суттєво обмежили кількість вільних слухачок та упровадили довідку про „безбідність“). Консерваторам досягти бажаного обмеження контингенту винятково представницями вищих прошарків удалося тільки в перший рік прийому за новими умовами. Так, у 1889-90 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК доньки дворян, офіцерів та чиновників становили 77 %, духовенства – 2,7 %, купців і міщан – 16,6%, селян – 1,4% [9, арк. 291]. Протягом подальших років діяльності закладу його „одворянення“ припинилося і репрезентативність дівчат із привілейованих прошарків серед курсисток повернулася на попередній рівень – близько 60%, залишаючись у таких межах до 1905 р. (див. табл. 1). З 1905 р. невпинно зменшувалася питома вага жіночої молоді з дворянських, офіцерських та чиновницьких родин серед слухачок. У 1915-16 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК курсистки із цих соціальних груп становили лише чверть контингенту (25,7 %).

Таблиця 1

Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК (к. ХІХ – поч. ХХ ст.), % [10]

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці, міщани	Почесні громадяни	Особи вільних професій*	Нижчі військові чини	Селяни	Іноземці
1895-96	59,8	5,3	20,4	3,3			2,7	1,3
1896-97	59,6	5,1	18,0	5,5	6,8	0,8	2,5	1,3
1897-98	60,9	5,9	16,7	5,1	5,3	0,5	3,0	2,3
1898-99	60,9	5,8	18,5	5,2	3,3	0,4	3,3	2,4
1899-1900	66,4	5,4	13,5	4,7	3,5	0,9	2,9	2,5
1900-01	60,4	4,6	18,3	4,7	5,8	0,5	2,8	2,7
1902-03	61,8	4,1	16,7	4,9	7,4	0,5	2,3	2,2
1903-04	58,1	4,7	17,9	5,6	8,2	0,7	2,9	1,8
1904-05	59,1	5,7	17,5	5,3	6,9	0,9	2,7	1,8
1905-06	56,6	8,2	18,5	6,2	6,7	0,9	3,7	1,5
1907-08	45,5	6,0	26,6	5,1	8,9	1,2	5,6	0,9
1909-10	39,4	7,3	26,2	5,7	11,2	2,3	6,8	1,0
1910-11	38,1	7,7	26,2	5,7	10,7	2,4	8,1	1,0
1911-12	36,0	8,0	28,3	5,9	8,9	2,3	9,3	1,3
1913-14	37,9	8,9	26,8	5,0	6,0	2,1	12,3	0,9
1914-15	38,3	10,5	25,7	6,7	2,4	1,9	13,9	0,5
1915-16	25,7	10,8	27,3	17,7	2,8	1,9	13,2	0,4

* До цієї категорії входять доньки та дружини присяжних повірених, науковців, студентів, артистів імператорських театрів.

Упровадження нових правил вплинуло на представництво дівчат із духовного стану на столичних курсах: їхній склад зменшився вдвічі – до 5,3% (1895 – 96 н. р.). У роки Першої російської революції потяг попіснен на ВЖК активізувався: у 1905 – 06 н. р. їх частка серед контингенту зросла в 2 рази. Тенденція збереглася і в подальшому, наслідком чого стало повернення в 1915 – 16 н. р. питомої ваги молоді зі стану духовенства серед курсисток на рівень 80-х років XIX ст. – до 10,8% (див. табл. 1). Вважаємо, що невелика репрезентативність на Санкт-Петербурзьких ВЖК дівчат із традиційно освіченої духовної верстви зумовлена складнощами витримати конкурсний відбір при вступі до закладу та невпевненістю у достатності коштів для самостійного існування в столиці протягом навчання.

Соціальними групами, представниці якої активно збільшували слухачський контингент на Санкт-Петербурзьких ВЖК, були купці та міщани. Зростання їхньої питомої ваги помітне з 1907 – 08 н. р., а на 1915 – 16 н. р. вони становили найчисленнішу групу (27,3%) у загальному складі курсисток (див. табл. 1). По суті жіноча молодь із торговельно-підприємницьких прошарків міського населення все частіше обирала столичний „жіночий університет” як черговий етап на шляху до висококваліфікованої праці та професійного зростання. Така тенденція повністю співвідноситься із ситуацією в чоловічій вищій школі, де кількість студентів із цих верств із середини XIX ст. невпинно зростала.

Характерною особливістю є поступове збільшення на Санкт-Петербурзьких ВЖК представництва доньок із селянських родин. Протягом 20 років (1895 – 1915) їх питома вага зросла майже в 5 разів (див. табл. 1). З 1911 – 12 н. р. курсистки селянського походження формували третю за чисельністю групу серед контингенту. Вважаємо, що це відображає загальні соціальні зміни, що відбувалися в країні після столипінської аграрної реформи, зростання добробуту селянських господарств та ментальні трансформації в середовищі традиційно консервативної верстви, що втілювалося в підтримці рішення доньок на здобуття вищої освіти.

Швидкими темпами в містах протягом періоду капіталістичної модернізації зріс прошарок професійної інтелігенції, яку у звітах часто позначали категоріями „різничинці”, „інші”, „особи вільних професій”. У тогочасному суспільстві до цієї соціальної групи входили лікарі, адвокати, вчителі, викладачі, науковці, журналісти, письменники,

фельдшери, агрономи тощо. На столичних курсах жіноча молодь із родин інтелігенції в середньому становила 6,6 % (див. табл. 1). Подібну репрезентативність демонстрували доньки із сімей почесних громадян. Суттєве зростання їх помітне тільки в 1915 – 16 н. р. 17,7 %. Оскільки почесне громадянство надавалося дітям православних священників, випускникам університетів чи інших вузів, то в пореформений період і на початку XX ст. цю категорію формували в основному представники інтелігенції [11, 118]. При загальному обрахунку чисельності вихідців з інтелігенції варто об’єднати ці дві групи. По суті виходить, що жіноча молодь із сімей професійної інтелігенції, представлена цими групами, становила на Санкт-Петербурзьких ВЖК від 10 до 20%. Найменшу репрезентативність мали доньки нижчих військових чинів – до 2,4 % та іноземців – до 2,7 %.

Натомість перепис столичних курсисток 1909 р. більш реально виявив економічне становище їхніх родин. Фактично походило з інтелігенції 24,4% слухачок, державних службовців – 13,5%, пенсіонерів – 9,9%, власників торгових та промислових підприємств – 13,9%, землевласників – 8,3%, власників нерухомості та капіталів – 7,5%, духовенства – 5,6%, службовців – 7%, ремісників і робітників – 2,4%, селян – 1,7%, інші – 5,9% [12, 65]. Отже, майже 1/4 (24,4%) частина курсисток походила з сімей, добробут яких ґрунтувався на висококваліфікованій розумовій праці, та близької до неї кількісно (23,4%) групи доньок із родин державних службовців, зокрема, й колишніх, де відповідна освіта була основою для заміщення посади. Як бачимо, приблизно половина (47,8%) молодих жінок, які стали слухачками столичних ВЖК, наслідували приклад своїх сімей, де спосіб життя визначався університетською освітою та особистими досягненнями батьків чи чоловіків. Прикметно, що близько 1/3 (29,7%) контингенту курсисток, за даними перепису, репрезентували представниці міської та сільської буржуазії-власників, добробут яких давав змогу підтримати доньок під час здобуття вищої освіти в столиці. Вірогідно, що в такий спосіб вихідці з колишніх податних станів намагалися наслідувати звички „благородних” – дати престижну освіту дітям.

Розглянемо, чи характерні виявлені тенденції серед учнівського контингенту Московських ВЖК.

Таблиця 2

Соціальне походження слухачок Московських ВЖК у 1901-1914 рр., % [13].

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці	Почесні громадяни	Різничинці	Міщани	Селяни	Іноземці
1901-02	55,9	5,5	13,8	12,0		10,5	1,6	0,6
1902-03	51,8	5,1	14,4	13,6		11,4	2,4	1,0
1903-04	54,3	7,3	13,9	9,3		11,9	2,3	0,8
1905-06	21,0	8,4		22,0	32,8	11,6	2,9	1,1
1906-07	15,2	11,3		21,0	32,7	15,2	3,7	0,7
1908-09	15,8	11,5		19,4	32,0	15,2	4,9	0,9
1909-10	14,8	11,7		18,2	33,1	15,5	5,8	0,7
1910-11	15,0	11,3		17,6	32,0	16,5	6,7	0,7
1911-12	14,4	11,0		17,4	31,3	17,4	7,6	0,8
1912-13	14,2	11,4		17,0	29,3	18,1	9,0	0,8
1913-14	13,8	11,0		15,4	30,6	18,6	9,7	0,7

Після відновлення діяльності закладу більшість слухацького складу, як і в Санкт-Петербурзі, становили доньки дворян, офіцерів та чиновників – до 56% (див. табл. 2). Проте в 1905–06 н. р. їхня частка зменшилася в 2,5 рази і в наступні роки не перевищувала 15,8%. Відтоді найчисленнішою групою серед курсисток стали доньки різночинців, яка становила майже 1/3 (у середньому 31,7%) контингенту. Відповідно до чинного законодавства, під „різночинцями” розуміли осіб, які здобули освіту, що давала право на виключення з податного стану. Ними були представники професійної інтелігенції, дрібні службовці та відставні особи. Фактично підтверджується значущість вищої освіти як типового життєвого сценарію для успішних представниць жіночої молоді з інтелігентних родин в умовах економічних та соціокультурних трансформацій початку ХХ ст.

Чітко окреслилася й тенденція розширення представництва доньок купців, почесних громадян та міщан, які більш активно обирали Московські ВЖК. На 1913 – 14 н. р. курсистки із цих буржуазних прошарків міського населення становили 34%, тобто понад 1/3 слухацького контингенту. Можна стверджувати, що молоді городянки свідомо пов'язували подальший життєвий поступ із вищою освітою.

Виявилося на ВЖК у Москві й динамічне зростання кількості селянських доньок, питома вага яких серед курсисток протягом 1901–1913 рр. зростає в 6 разів і дорівнювала 9,7% (див. табл. 2). Представництво дівчат із духовного стану серед курсисток подвоїлося і становила приблизно 11% у 1913 – 14 н. р. Репрезентативність доньок іноземних підданих була невеликою – до 1% курсисток.

Принагідно зазначимо, що склад слухацького контингенту приватних ВЖК, зокрема Вищих жіночих юридичних курсів В.О. Полторацької в Москві, не вирізнявся надмірним демократизмом походження курсисток. У 1910 р. доньки дворян і чиновників у навчальному закладі становили 50% курсисток, духовенства – 8,9%, купців та почесних громадян – 28,6%, міщан – 10%, селян – 1,2%, іноземців – 1,2% [14, 6 зв]. Визначальними тут були такі чинники, як вища вартість навчання і відсутність широких перспектив практичного застосування отриманого юридичного фаху в державі, а отже, „нехлібне”, як тоді оцінювали, значення вищої освіти.

Те, що наприям підготовки та можливості подальшого працевлаштування випускниць визначали „соціальне обличчя” навчального закладу чи відділення, доводять результати прийому на відкриті восени 1910 р. В.О. Полторацькою Вищі жіночі історико-філологічні курси. Серед першокурсниць закладу доньки дворян і чиновників становили 33,1%, духовенства – 20,8%, купців та почесних громадян – 18,8%, міщан – 14,3%, селян – 13% [14, 7]. Таким чином, перспектива подальшого вчителювання більше приваблювала жіночу молодь, що покладалася тільки на власні зусилля, зазвичай із родин духовенства, селянства, дрібних чиновників та збіднілих дворян.

У цьому контексті покажемо є приклад Одеських ВЖК, де склад курсисток хіміко-фармацевтичного відділення в 1916–17 н. р. репрезентували винятково доньки міщан – 86,6% та почесних громадян і купців – 10,2%. Усього жіноча молодь з торговельно-підприємницьких прошарків становила 96,8% слухачок відділення [15, 49]. Зважаючи на конфесійну та національну поліетнічність Одеси, де представники

іудейського віросповідання становили значну частину населення, широкі можливості практичного застосування набутого фаху зумовлювали відповідний контингент курсисток.

У контексті дослідження варто розглянути соціальний склад курсисток ВЖК у губернських центрах. Загальна тенденція демократизації слухацького контингенту повністю підтверджується на регіональному рівні. На початку ХХ ст. на Казанських ВЖК питома вага жіночої молоді з родин дворян, офіцерів та чиновників у середньому становила 22%, Одеських – 21%, Харківських – 21,5%, Юр'євських – 33%, Сибірських – 40,2%, Київських – 42,5%, Тифліських – 52,2% [16].

Стабільно репрезентовані на вищих жіночих курсах у губернських центрах курсистки з духовного стану: на Одеських ВЖК вони в середньому становили 4,8%, Тифліських – 7,5%, Сибірських – 13,3%, Харківських – 15,3%, Київських – 15,5%, Юр'євських – 18%. Найбільш численною групою серед слухачок вони залишилися лише на Казанських курсах, де їх питома вага становила 1/3 (29,5%) контингенту [16]. Виявлені регіональні відмінності визначалися чисельним складом православного духовенства в окремих місцевостях та відсутністю інших надійних шляхів облаштування подальшого життя та працевлаштування (найперше стосується Казані) для доньок із цих родин.

Оскільки середня та вища освіта залишалися сферою міської культури, то тенденція до розширення представництва жіночої молоді суто міських прошарків чітко простежується на всіх ВЖК у губернських та інших місцевих центрах. Особливо слід виокремити Україну, де питома вага дівчат із буржуазних прошарків (міщан, купців) серед слухачок була значною: на Київських ВЖК у середньому вона дорівнювала 35,4%, Харківських – 36,2%, Одеських – 67,3% (разом із почесними громадянами), Казанських – 16%, Сибірських – 24,6%, Тифліських – 17,4%, Юр'євських – 17,7% [16]. Вагомий поступ у процесах індустріалізації та урбанізації в українських губерніях зумовив бурхливий розвиток великих міст, їхньої інфраструктури та соціокультурного середовища, наслідком чого стало широке залучення жінок у суспільне виробництво, що підвищило вимоги до їх професійної підготовки. Як результат, жіноча вища освіта стала досить звичним явищем у цьому регіоні імперії на початку ХХ ст.

Питома вага жіночої молоді із сімей інтелігенції на Казанських ВЖК у середньому дорівнювала 12,3%, на Харківських – 11,8%, на Київських – 10,7%, на Тифліських – 17,5%, на Юр'євських – 3%, на Сибірських – 6,8%.

Завершеності соціальному портрету слухачок ВЖК у губернських центрах додають доньки сільських обивателів. Частка молоді із селянського стану в жіночій вищій школі мала тенденцію до зростання і дорівнювала: на Казанських ВЖК – 13,8% усіх курсисток, Харківських – 14,3%, Київських – 9%, Одеських – 6,2%, Тифліських – 6,7%, Сибірських – 20%, Юр'євських – 37,3% [16].

Отже, у складі курсисток ВЖК була представлена жіноча молодь з усіх суспільних станів. Проте процеси соціальних трансформацій у країні відобразилися на групових характеристиках слухачок вищої школи. Помітною стає демократизація соціального складу курсисток, що виявилось в зменшенні представниць дворянського стану. Основну частину слухацького контингенту ВЖК становили вихідці міських

торговельно-підприємницьких прошарків та інтелігенції. Особливо слід виокремити Україну, де питома вага дівчат із буржуазних прошарків (міщан, купців) серед слухачок була значною

1. Сидорова Т.Н. Развитие высшего женского образования в Приднепровье (начало XX века) / Т.Н. Сидорова // Вестник Днепропетровского ун-та. Сер. История и философия науки и техники. – Д., 1994. – Вып. 1.

2. Павлова В.В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століття / В.В. Павлова // Збірник наукових праць Харківського державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Сер. Історичні науки. – 1999. – Вып. 2.

3. Сукало А.М. З історії створення та діяльності Вищих жіночих курсів у м. Києві / А.М. Сукало // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. – 2000. – Вып. 43.

4. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1.

5. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787-1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вып. 1.

6. Мельник О.В. Розвиток системи самопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906 - 1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вып. 9.

7. Кобченко К.А. „Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: „МП Леся”, 2007.

8. Добролюбский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вып. 7.

9. Російський державний історичний архів (далі - РДІА). – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 814 ч. 2.

10. Таблицю підраховано за: Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903.; Акт С.-Петербургских высших женских курсов 12 ноября 1895 года. – С.Пб., 1895.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1896 - 1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения (далі - ЖМНП). – 1898. – № 1.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1897-1898 академический год // ЖМНП. – 1899. – № 3.; С.-Петербургские высшие женские курсы в 1898-1899 академическом году // ЖМНП. – 1900. – № 3.; С.-Петербургские высшие женские курсы в 1899 - 1900 учебном году // ЖМНП. – 1901. – № 1.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1895 - 1896 учебный год // ЖМНП. – 1897. – № 2.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1901 - 1902 академический год. – С.Пб., 1903.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1902 - 1903 академический год. – С.Пб., 1904.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1903 - 1904 академический год. – С.Пб., 1905.; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1905-1906 академический год. – С.Пб., 1907.; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Отчет за 1907 - 1908 г. – С.Пб., 1909.; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам за 1909-1910 г. – С.Пб., 1911.; Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1906-1907 г. – С.Пб., 1908.; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг., 1915.; Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 1910-1911 г. – С.Пб., 1912.; Отчет совета профессоров

Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1911-1912 уч. год. – С.Пб., 1913.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. – Пг., 1916.; Отчет совета профессоров Петроградских высших женских курсов за 1915-1916 уч. год. – С.Пб., 1916.; Петроградские высшие женские курсы за 1914-1915 г. – Пг., 1916.

11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): в 2 т. / Б.Н. Миронов. – С.Пб.: Изд-во „Дмитрий Буланин”, 2000. – Т. 1.

12. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6.

13. Таблицю підраховано за: Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1901 г.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1902 г.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1903 г.: РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 688.; Ф. 733. – Оп. 205. Спр. 689; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 690; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 692; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 691.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 5221.

14. Підраховано за: РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 689.

15. Підраховано за: РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 3249.

16. Підраховано за: Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909-10 учебный год. – Казань, 1910.; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910 - 11 учебный год. – Казань, 1911.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1911 - 12 учебный год. – Казань, 1912.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1912-13 учебный год. – Казань, 1913.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1913 - 14 учебный год. – Казань, 1915.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914-15 учебный год. – Казань, 1916.; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915 - 16 учебный год. – Казань, 1917.; Держархів м. Києва. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 57.; Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – К., 1913. Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – Саратов, 1915.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1912 год. – Х., 1914.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х., 1914.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 134.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х., 1916.; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912.; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 134.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 3248.; Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 3249.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. – Томск, 1912.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1911-12 учебный год. – Томск, 1913.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1912-13 учебный год. – Томск, 1914.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1913-14 учебный год. – Томск, 1914.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 4862; Благовидов Ф.В. Тифлиссские высшие женские курсы в 1910-1911 учебном году. – Тифлис, 1911.; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за 1911-1912 учебный год. – Тифлис, 1912.; Благовидов Ф.В. Четвертый год существования первого высшего учебного заведения на Кавказе. – Тифлис, 1913.; Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за 1913-1914 и 1914-1915 учебные годы. – Тифлис, 1915.; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 839.